

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

РОМАНЕЦЬ Н. Р.
доцент, кандидат
історичних наук

ДО ОЦІНКИ МІСЦЯ КУРКУЛЬСТВА У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Проблема соціалістичної трансформації аграрного сектору України в пожовтневий період залишається у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних істориків, що зумовлюється як масштабністю самих перетворень, так і їх політичними та соціально-економічними наслідками. Серед різноманітних аспектів цієї проблеми особливе місце займає тема «великого перелому» 30-х рр. ХХ ст., складовою частиною якого було розкуркулення українського селянства. Визначаючи причини розкуркулення,

дослідники Р. Конквест, С. Кульчицький та ін. [11, 131] роблять висновок, що наявність «класово-ворожих» прошарків села стала необхідною передумовою соціалістичної перебудови аграрного сектора. По-перше, вмиле протиставлення різних верств селянства, тиск на куркульство і демонстративна підтримка незаможників дозволила сталінському керівництву поляризувати сили в селянському середовищі і значно послабити рух селянського опору. По-друге, приклад розкуркуленого сусіда став для селян додатковим аргументом на користь колективного ведення господарства. І по-третє, в результаті розкуркулення відбувся перерозподіл землі і засобів виробництва на користь колгоспів: експропрійоване майно й земельні наділи куркулів надходили до їх неподільних фондів (як внески незаможників). Таким чином, під час «великого перелому» куркуль відіграв визначену йому тодішнім партійним керівництвом економічну і політичну роль. Але дослідників цікавить і інше питання: чи існувала взагалі така верства як куркульство в українському селі напередодні суцільної колективізації і якщо так, то якими були її соціально-економічні ознаки.

Як свідчать документи, здійснення «зрівняльної революції» в повоєнний період призвело до суттєвих змін у соціальній структурі українського села. Протягом 1921-1929 рр. відбувається скорочення чисельності бідняцтва, посилюється процес осереднювання і нівелювання селянських господарств, чому сприяли ліквідація нетрудового землеволодіння, зрівняльний розподіл землі між селянами і соціально-економічна політика більшовиків в період непу.

Щодо чисельності куркульства і його місця в соціальній структурі українського села в цей період, то перша спроба визначити ознаки куркульського господарства була здійснена комісією РНК СРСР, яка була створена у травні 1927 р. для визначення соціальної структури населення країни. Ця комісія віднесла до категорії куркульських господарств, яким була притаманна принаймні одна з таких ознак:

- 1) наявність двох строкових робітників, навіть якщо один із них працював не більше півроку;
- 2) понад 3 голови худоби;
- 3) розмір засіву понад встановлену для певного району величину;

4) володіння підприємством по переробці сільськогосподарської продукції з одним робітником або без робітника в разі, коли є строковий, зайнятий у будь-яких інших роботах;

5) ведення торгового закладу незалежно від того чи є робітники, чи їх немає;

6) володіння складними сільськогосподарськими машинами (трактори, молотарки, тощо) або значною кількістю вдосконаленого реманенту [15, 68].

Гадаємо, що всі ці ознаки досить сумнівні, оскільки визначати селянський двір капіталістичним лише через те, що в нього є дві корови та двоє коней, не враховуючи кількість їдоків і робочих рук, м'яко кажучи, абсурдно. Беручи до уваги, що дана система повинна була використовуватися на практиці при оподаткуванні, при розробці соціальної політики щодо окремих верств селянства, стає очевидним, наскільки «об'єктивними» виявились заходи щодо «обмеження експлуаторських тенденцій куркульства».

Майже одночасно з комісією РНК СРСР спробував розібратися з чисельністю куркульських господарств і В.М.Молотов. Виступаючи на XV з'їзді ВКП(б), він спеціально зупинився на питанні, хто такий куркуль, назвавши два критерії для визначення господарства експлуаторського типу (оренда землі і використання найманої праці). Але тут же він зробив істотні застереження, відзначивши, що оренда є переважно середняцькою сферою діяльності. Звернувшись до таблиці соціального розширення села, складеної комісією РНК СРСР, Молотов вказав на те, що «наявність двох сезонних робітників» не може бути об'єктивним критерієм для визначення куркульських господарств, тому що до цієї групи (7,9% усіх селян) входять за іншими ознаками не менше 2-3 % середняків. І хоча Молотов заявив, що кількість куркулів становить приблизно 3,7%, в цілому він дійшов висновку, що з'ясувати точну чисельність куркульства є «завданням майже неможливим» [12, 56].

Найбільш оптимальною, на нашу думку, при визначенні дрібнокапіталістичних господарств була схема, запропонована «Статистичним довідником СРСР за 1928 рік», згідно з якою до «верхівки» селянства були віднесені:

«1. Господарства, що вказали першим джерелом грошового прибутку продаж своїх сільськогосподарських продуктів загальною вартістю більш, ніж 1600 карбованців:

а) що володіють засобами виробництва при умові їх здачі в оренду або при використанні найманої праці строком понад 50 днів на рік;

б) ті господарства, що володіють засобами виробництва загальною вартістю від 401 до 800 карбованців при умові їх здачі в оренду або найму робочої сили більш, ніж 150 днів на рік.

2. Господарства, що вказали першим джерелом свого грошового прибутку заняття за межами сільського господарства:

а) володіли при самостійному промислі засобами виробництва на суму більше 1600 карбованців;

б) займалися торгівлею і володіли промисловими підприємствами не менше III розряду і використовували найману працю понад 75 днів при загальній вартості їх засобів виробництва більше 400 карбованців» [16, 940].

Як бачимо, у статистичному довіднику були виділені всередині куркульського прошарку «групи відповідно до джерела головного (першого) грошового прибутку з розподілом за родом занять (на сільські і несільські з землеробською і промисловою діяльністю)» [16, 940].

Але при всіх перевагах даної схеми завдяки відмові від оперування такими показниками, як кількість худоби або кількість робітників при визначенні куркульства, все таки її використання не дає підстав говорити про те, що куркульство напередодні колективізації являло собою цілісну політичну, соціальну та економічну силу. Зокрема, всі наведені параметри не враховують той факт, що «типове куркульське господарство» було більш численним за кількістю їдоків і робітників. За підрахунками В.П.Данилова, у 1926/27 р. куркульське господарство переічно по СРСР нараховувало 7,3 їдоків і 4-5 власних робітників. Для бідняцтва ці цифри відповідно склали до 4 їдоків і 1-2 робітника, для середняцтва - 5,7 їдока і 3-4 «повних робітника» [9, 328-330]. Безсумнівно, що в умовах екстенсивного функціонування сільського господарства в роки непу кількість робочих рук відігравала вагомий роль у визначенні потужності селянського господарства. Тобто простежується цікава тенденція: чим більше власних робітників, тим заможніше господарство. Правда, необхідно зауважити, що існування в родині великої кількості робочих рук ще не вело апріорі до переходу господарства до

групи дрібнокапіталістичних дворів. Але враховуючи даний факт, можна зрозуміти, чому при значно більшій порівняно з бідняцтвом вартості засобів виробництва у господарстві (понад 1600 карбованців і до 200-250 карбованців) куркульство - найбагатша селянська група - одержало лише на 50-56% більше прибутку на душу населення, ніж найбідніша [11, 87].

Аналіз майнового стану селянських господарств, віднесених напередодні і в період колективізації до куркульських, показує, що більшість з них досить важко визначити як багаті, експлуататорські, капіталістичні, а їх господарів як сільських миротів та буржуїв. Візьмемо, наприклад, господарство Микити Пахомова із с.Тернівка Павлоградського району на Дніпропетровщині, включене під час кампанії оподаткування 1929 р. до розряду куркульських. Пахомову належало 15 десятин землі, двоє коней і корова, сільськогосподарських підприємств він не мав [3, 250]. Не набагато заможнішим було і господарство іншого куркуля - Ф. Кремера з колонії Межова Райпільської сільради: 6 їдоків, 15,65 гектара власної і 1,65 гектара орендованої землі, кінь, по двоє лошат, корів і телят, четверо свиней. Якщо порівняти його господарство з господарством Карла Відмана з тієї ж колонії, що було класифіковане як середняцьке (5 членів сім'ї, 14,12 гектара землі, кінь, лоша, корова, теля) [6, 5], то суттєвої різниці між ними майже не існує. Як показала подальша практика, «виявлення» куркулів знаходилося цілком у компетенції місцевих органів влади.

Звертає на себе увагу, що дореволюційні куркульські господарства істотно відрізнялись від радянських, передусім за структурою засобів виробництва. Так, у господарстві Карла Таблера з німецької колонії Мар'ївка Сталіндорфського (нині Софіївського) району до 1917 р. налічувалося 108 десятин власної землі, парова молотарка, двигун, снопов'язалка, дві жниварки, сіялка, 3 букера, 12 коней, 5 корів, 8 голів дрібної худоби. У нього працювали три постійних і сім сезонних наймитів. Після революції у нього лишилося 8 десятин надільної і 10 десятин орендної землі, по двоє коней і корів, стільки ж голів дрібної худоби, той же реманент, крім букерів, а також наполовину менше батраків [10, 127]. Отже, різниця між дореволюційним куркулем та «радянським» експлуататором була разючою. За офіційною

статистикою внаслідок конфіскації у сільської буржуазії лишків землі кількість її у куркульства порівняно з 1917 р. скоротилася у 9-10 разів [14, 35].

У свою чергу, оренда землі, що розглядалася як одна з ознак куркульського господарства, не вела до концентрації великих земельних площ в руках заможного прошарку села, оскільки відповідно до «Основного закону про трудове землекористування» від 27 травня 1922 р. і Земельного кодексу УСРР від 29 листопада 1922 р. оренда дозволялась лише у тих випадках, коли селянин міг обробити землю силами власної родини. Зважаючи на те, що орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації у місцевих структурах влади, і що всі податки з орендованої площі мав сплачувати орендар, надто сумнівним уявляється його механічне зарахування до категорії куркулів. На Дніпропетровщині, приміром, у 1928 р. із загальної площі орендованої землі заможним селянам належало лише 18,4% [4, 43].

Таким чином, участь заможного селянства в оренді землі стимулювала лише розвиток виробничих сил господарства, але не вела до механічної зміни його соціального статусу. Показове у цьому відношенні ставлення самої держави до оренди. Адже коли йшлося про оренду землі бідняками та середняками, то цей процес всемірно підтримувався нею. Натомість, якщо орендарем виступав «куркуль», то оцінки вищого керівництва були діаметрально протилежними, фокусуючись у таких поняттях, як «капіталіст», «експлуататор», тощо. А мета його кваліфікувалася не інакше, як «особисте збагачення». При цьому більшовики часом забували, що сам процес осереднячування був, по суті, процесом збагачення незаможного селянства. Звідси стає цілком зрозумілим, що пошуки куркульства на селі напередодні суцільної колективізації являли собою частку загальної кампанії по виявленню класового ворога. Характерно, що селянство в масі своїй негативно ставилося до спроб держави розподілити виробників сільськогосподарської продукції на певні соціально-економічні категорії. Так, під час перевиборів сільрад на загальних зборах у с. Лобойківка Петриківського району на Дніпропетровщині один із селян запитав: «Чому село розподілили на 4 категорії, а в місті такого розподілу між робітниками немає?» [13] Пізніше, у період застосування «надзвичайних заходів» і суцільної колективі-

зації мешканці села продовжували обстоювати думку, що виділення з загальної маси селянства «куркулів» і використання по відношенню до них репресій є неправомірними діями Радянської влади, бо, як заявляли селяни, «де середняк, де куркуль невідомо», і ніхто цього точно не знає [1, 11].

Ставлення до куркульства, як до «гарних господарів, що вмiли працювати», поєднувалось у середовищі селянства з характеристикою бідноти, як ледарів та п'яниць. Ясна річ, така точка зору не може претендувати на повну об'єктивність хоча б тому, що серед незаможників було чимало таких, хто не зміг суттєво поліпшити своє матеріальне становище не через погану працю, а внаслідок об'єктивних причин - нестачу реманенту, робочих рук, худоби. Разом з тим, і серед «куркулів» були такі, що нажили своє добро нетрудовим шляхом. Але оскільки переважну частину заможного селянства склали колишні середняки, котрі змогли розбагатіти завдяки отриманій землі і невтомній праці, то цілком слушно, що в нормальному здоровому суспільстві такі люди викликали тільки повагу. «Куркуль - це трудівник» [7, 141], - заявляли селяни. Водночас всі ті, хто попри наявність землі, не спромiгся добитися бажаного, розглядалися селянами, як невдахи або ледарі, що сидять у них на шиї і живуть за рахунок «їхнього поту» [2, 24]. Середняки вважали, що біднякам треба просто більше працювати, і тоді їх життя покращиться. Подібну позицію підтримували навіть окремі комуністи, які «відмовлялися спілкуватися з сільськими бідняками, бо, мовляв, всі вони - п'яниці» [11, 90]. У часописі «На аграрному фронті» прямо наголошувалося: «Чого ми можемо навчитися від незаможних селян, якщо вони нездатні самі зварити собі борщу» [11, 90]. До речі, таке ставлення до незаможників обернулося в подальшому масовим неприйняттям політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства і розкуркулювання в цілому.

Отже, на наш погляд, куркулів точніше називати заможним селянством або заможними середняками, а їх господарства визначити як дрібнокапіталістичні. У 1926/27 р., тобто майже напередодні суцільної колективізації таке середньостатистичне господарство мало 7,3 їдока, 4-5 робітників, 11 гектарів наділу і 9,4 гектара засіву, 1,7 гектара сіножаті, 2,3 коня, 2,5 корови і молодняк. Більша їх частина мала не тільки орний реманент, а й

сільськогосподарські машини (в 63,9 випадках із 100). Загальна вартість засобів виробництва у заможних господарів досягла 2623,3 карбованців - у 5 разів більше, ніж пересічно на селі. Дворів без господарчих будівель серед них майже не було, а житлові будівлі за розмірами та якістю були у 2-3 рази більше звичайного селянського житла (вони оцінювались у 671,1 карбованців). У бюджеті заможних господарств «чиста продукція» перевищувала загальний прибуток (1654,2 карбованців проти 1436,2 карбованців) на 115,2%, що і висвічувало реальну норму прибутку [9, 330].

Що стосується кількості дрібнокапіталістичних господарств, то вважається, що напередодні суцільної колективізації на Україні їх нараховувалось близько 4% [8, 171]. На Дніпропетровщині, де диференціація селянства була сильніша, в 1927 р. заможними визнали 8,0% господарств, 1928 р. - 6,2%, яким належало 15,2% робочих коней, 30,2% всіх сіялок і 61,4% механічних молотарок. В їх користуванні знаходилося 15,6% посівної площі, правда, порівняно з 1926 р. вона скоротилася на 5,5%, що було наслідком розподілу заможних господарств [5, 53]. На долю цих господарств припадало 20% товарного хліба [12, 56], значна частка якого реалізовувалася на ринку, а кошти використовувалися для розширення господарств.

Таким чином, дрібнокапіталістичні господарства напередодні суцільної колективізації можна визначити як найбільш економічно міцні і розвинуті. Саме в цих господарствах використовувалась переважна частина сільськогосподарської техніки, їх господарі дотримувались необхідних агрономічних норм, а саме виробництво носило підприємницький характер. Заможні селяни орієнтувалися на ринок, знали його кон'юнктуру, що, зокрема, продемонструвала хлібозаготівельна криза 1927/28 р., під час якої селяни притримували хліб, а збували технічні культури. Але за умов реалізації політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства і за відсутності приватної власності на землю заможне селянство не могло перетворитися на таких великих виробників сільськогосподарської продукції, яким було куркульство у дореволюційний період.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 588.
2. ЦДАВО України. – Ф.1.- Оп.5. – Спр. 1080.
3. Архів управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області. – Фонд кримінальних справ. – П – 21 905. – Т. 5.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф.305. – Оп.1.- Спр. 59.
5. ДАДО. – Ф. 305. – Оп. 1. - Спр. 82.
6. ДАДО. – Ф.305. – Оп.1.- Спр.127.
7. Бердинских В. Колхоз «Некуда деваться!» Устные рассказы вятских крестьян// Знамя. - 1993. - №10.
8. Ганжа И. Ф., Слынько И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму// Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963.
9. Данилов В. Н. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М., 1979.
10. Елинов И.М. О «раскрестьянивании» на Днепропетровщине// Скарбниці рідного краю. – Дніпропетровськ, 1993.
11. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
12. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991.
13. Мурський. Куркуль подає голос// Зірка. – 1929.- 6 січня.
14. Роголина Н.Я. Коллективизация: уроки пройденного пути. - М., 1989.
15. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Рукопис дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993.
16. Статистический справочник СССР за 1928 г. – М., 1929.